

Федоренко В. В.,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри правознавства
Житомирського інституту
Міжрегіональної академії управління персоналом

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МОРАЛІ Й ПРАВА У ВІЙСЬКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ТРАКТУВАНЬ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу взаємозв'язку моралі й права у військовій сфері з позицій філософсько-правового розуміння сучасних трактувань відповідальності та покарання. Особливу увагу зосереджено на розгляді сучасних філософсько-правових теорій відповідальності та покарання, які є методологічною основою дослідження особливостей, сутності, змісту взаємозв'язку моралі та права у військовій діяльності.

Ключові слова: мораль, право, взаємозв'язок, відповідальність, покарання, військова діяльність, морально-правове регулювання.

Постановка проблеми. Питання про найбільш досконали систему регулювання суспільних відносин у державі завжди було дискусійним. Однією із систем називали санкціоновану державою нормативну систему права, в якій особлива роль належала відповідальності й покаранню, а також виділяли системи моралі, релігії тощо. Вони з'явилися з моменту виникнення суспільства з метою регулювання людської поведінки. На сьогодні побудова демократичної, правової, соціальної держави, реформування її Збройних сил у складних сучасних умовах проведення антитерористичної операції (далі – АТО), в умовах війни неможлива без утворення в країні режиму законності, правопорядку та морально-етичних пріоритетів у поведінці громадян, зокрема військовослужбовців, удосконалення на морально-правових засадах системи відповідальності та покарань.

Враховуючи це, постає потреба в усебічному дослідженні з позицій філософського праворозуміння взаємозв'язку права та моралі у військовій сфері в контексті сучасних трактувань відповідальності та покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми взаємозв'язку моралі та права, відповідальності та покарання вже тривалий час перебувають в центрі уваги як українських вчених-юристів, філософів (Н. Бровко, В. Головченка, Ю. Грошевого, А. Крижанівського, Н. Марущака, В. Оксамитного, М. Олексюк, С. Сливки та ін.), так і зарубіжних авторів (Д. Гусака, Е. Даффа, М. Джіроламі, А. Корлетта, П. Рікера та ін.). Водночас у межах цих досліджень існує чимало не вивчених і суперечливих питань, на що вказують й самі дослідники. До них можна зарахувати й проблеми, пов'язані з особливостями взаємозв'язку моралі та права у військовій діяльності в сучасних умовах реформування Збройних сил України.

Мета статті – визначити особливості, сутність, зміст взаємозв'язку моралі й права у військовій діяльності з позицій філософського праворозуміння сучасних трактувань відповідальності та покарання. Обґрунтування необхідності мораль-

но-правового регулювання поведінки військовослужбовців у сучасних умовах реформування Збройних сил України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміни, що сталися у міжнародних відносинах у ХХІ ст., коли світове співтовариство зустрілось з фактами посилення транснаціональної злочинності, частішим використанням нею насильницьких методів, зокрема тероризму, ведення військових дій, що призводять до загибелі значної кількості людей, спричинили, з одного боку, трансформацію поглядів на покарання, що виразилась у поступовому поверненні до ретрибутивістської ідеології, в основі якої є ідея «відплати», а з іншого – привернення уваги до морально-правового регулювання поведінки військовослужбовців.

Суттю ідеї «відплати» є неминучість зазнавання страждань злочинцями пропорційно до серйозності вчинених ними злочинів. Ця ідея розглядається в контексті встановлення відповідальності особи та суспільства, а також визначення дій, спрямованих на реалізацію справедливості з метою встановлення цієї відповідальності. Саме тому зросла значущість філософсько-правового обґрунтування покарання як правового засобу примусу та запобігання злочинам. Аналіз теоретичних підходів до питання про суть та місце покарання дає можливість виявити та оцінити ті загальні тенденції, які стосуються встановлення відповідальності за правопорушення у військовій сфері. Відзначимо, що у зарубіжній філософсько-правовій думці ХХ – ХХІ ст. ідеї ретрибутивізму підтримуються доволі активно.

Аналіз основних теорій покарання переконливо засвідчує, що в підходах до каральної практики в сучасному світі помітна тенденція домінування ретрибутивізму, котра зумовлена особливим станом сучасного суспільства. Достатньо звернути увагу на працю американського філософа права А. Корлетта «Відповідальність та покарання», в якій він трактує ретрибутивізм як таку теорію покарання, що відстоює необхідність жорсткого ставлення держави до злочинця, використовуючи інституціонально затвержені зобов'язальні процесуальні дії. На його думку, винний злочинець заслуговує покарання відповідно до ступеня відповідальності за вчинене у пропорційному відношенні до шкоди, завданої його неправомірними вчинками або бездіяльністю [1, с. 71].

Особливе місце в ретрибутивній теорії покарання займають ідеї «заслуги» (desert). Вона пов'язана з фіксацією в ретрибутивній теорії зв'язків між злочином у минулому та поточним покаранням. Такі причинно-наслідкові зв'язки правових реалій зводились до виявлення взаємовідносин «вини» та «страждання», особливе значення у яких відіграє саме теза про «заслугу» як таку, що поєднує почуття провини та страждання, а державу уповноважує на практиці накладати на винних у злочинах

заслужене ними страждання. Представник філософсько-правової думки Е. Дафф зазначає з цього приводу, що ідея покарання правопорушників виправдовується як заслужена відповідь на здійснене правопорушення. Він також формулює два основні питання, які потребують свого вирішення. По-перше, це питання визначення, по суті, виправдальних взаємовідносин між злочином та покаранням у межах домінування ідеї «заслуги», що полягає у визначенні того, чому винна в правопорушенні особа «заслужує страждати» і що здійснюється для реалізації такої заслуги. По-друге, якщо винні заслуговують страждати, чому держава повинна реалізовувати ці страждання за допомогою системи кримінального покарання. Відповідь на ці питання, на його думку, полягає в тому, що правопорушення реалізує несправедливу перевагу злочину над законом і, таким чином, покарання спрямоване на усунення цієї несправедливості. Кримінальне право ж допомагає всім громадянам шляхом захисту від чітко визначених видів шкоди, але ця допомога залежить від сприйняття громадянами значення особистого обмеження, що пов'язане із необхідністю підкорятись законам [2].

Оцінюючи особливості, принципи та методи ретрибутивістської теорії покарання у межах визначення так званої «широкої вини» та метафорично трактуючи цю теорію як своєрідну «мрію», американський філософ права професор Д. Гусак також відстоює право на існування в теорії покарання ідеї «заслуги». «Я розумію ретрибутивізм як загальну назву найширшої традиції чи групи теорій, які розглядають заслугу як центральну ідею, що повинна бути проаналізована та зафіксована в спробах виправдати покарання й кримінальне право, яке дозволяє здійснювати його. Філософ права не може бути визнаний ретрибутивістом, якщо він ігнорує роль заслуги в цілому чи присуджує їй лише другорядну роль у своєму логічному обґрунтуванні кримінального права та каральних санкцій» [3, с. 450].

Розглядаючи теорії ретрибутивізму, потрібно підкреслити ще один аспект, а саме: роль моралі та моральних засобів у становленні відповідальності за скоєне. Насамперед тут слід згадати відомого французького філософа права другої половини ХХ ст. П. Рієкера, який ніколи не відкидав тези про те, що думка про мстивість має право на своє існування, а правосуддя у своїй найпоміркованішій та найлегітимнішій формі виступає способом відповіді злом на зло. «Покарання, за самою своєю суттю, здійснює перший розкол у етиці любові, – зазначав він, – воно нехтує прощення, воно чинить опір злу, воно інститує стосунки, що не спираються на взаємність; словом, короткій дорозі «безпосередності» любові воно протиставляє довгу дорогу «опосередкування», примусового виховання людського роду» [4, с. 255]. Таким чином, цей філософ-мораліст намагався відстоювати особисту концепцію протистояння злу, яка допомагала згладжувати конфлікти, надаючи перевагу моральним засобам.

Моральний аспект, взаємозв'язок моралі й права у військовій діяльності посідають гідне місце в розгляді сучасних філософсько-правових трактувань відповідальності та покарання. Це пов'язано з нерозривним зв'язком норм права, зокрема норм кримінально-процесуального закону, з мораллю. Фактично, як зазначав С. Любічев [5, с. 7], кожна норма кримінально-процесуального закону несе певне моральне навантаження. Виконання приписів правових норм передбачає одночасно й реалізацію моральних вимог, оцінку поведінки суб'єктів правовідносин із позицій моралі. Проте варто зауважити, що зв'язок норм

права та моралі може бути різним. У деяких правових нормах моральні принципи знаходять своє безпосереднє закріплення, і зв'язок цих норм права з мораллю є очевидним. В інших випадках, зв'язок правових норм з мораллю має непрямий характер і проявляється опосередковано. В основі цього зв'язку є відповідність права об'єктивному критерію моралі, наслідком чого і є моральна обґрунтованість кожної правової норми. Тут потрібно враховувати об'єктивні обставини, що діють у межах жорстокої правової регламентації військової діяльності, коли закони, військові статuti обмежують свободу вибору, а поведінка диктується законом, військовим статутом. Якщо ж закон передбачає свободу вибору в межах наданої свободи, існує можливість обрати більш моральний варіант поведінки суб'єкта військового управління. Норми, що визначають порядок вибору заходів примусу, встановлюють право, а не обов'язок суб'єкта військового управління виконувати саме ці дії. Закон залишає за ним вибір між тією чи іншою нормою. І здійснюючи цей вибір, слід виходити не тільки з юридичних, але й з моральних підстав, керуючись принципами справедливості, людяності, гуманізму. Г. Дубов зазначив з цього приводу так: «Юридичні рішення, засновані тільки на формальному застосуванні «букви закону» і прийняті у відриві від морально-психологічного клімату в суспільстві, не можуть бути правильними й справедливими. Взаємопроникнення моралі й права полягає і в тому, що правове регулювання містить певне коло моральних норм, яким надається юридичне значення, водночас мораль наповнена рядом загально-соціальних прав. Їхня гармонійність і дієвість досягається тоді, коли існує моральне обґрунтування права та правове забезпечення моральних норм. Це є обов'язковою умовою функціонування державних інститутів, передумовою забезпечення гідності та честі людської особистості» [6, с. 87]. Водночас потрібно враховувати, що незважаючи на тісний взаємозв'язок норм права з моральними нормами, вони мають і відмінності. Так, якщо право розглядається як засіб, який санкціонований державою та забезпечений її примусовою силою, врегулювання суспільних відносин, метою якого є суспільний порядок, то мораль розглядається як засіб удосконалення особистості. Повага до права гарантується розумінням особою того, що за порушення правових норм вона понесе несприятливі наслідки, а за порушення моральних – отримає лише засудження з боку суспільства, військового колективу, що впливатиме на її свідомість. Усе ж у військовому колективі порушення моральних норм, військової етики, як правило, тягне певну реакцію з боку побратимів у вигляді, наприклад, критики, засудження чи осуду. Також моральні норми є більш суб'єктивними, розмитими, їм не вистачає певного примусу, чіткості. На відміну від правових норм, виконання яких забезпечується державними адміністративними органами, інтереси та потреби суспільства в нормах моралі знаходять вираження у вимогах, підкріплених силою суспільної думки, традиції, прикладу, звички. У них знаходять відображення моральні погляди, переконання й почуття людей, які отримали суспільну значущість і в сукупності є моральною формою суспільної свідомості. Але моральні норми не можна зараховувати лише до сфери моральної свідомості чи моральної практики. Будь-яка моральна норма містить факт свідомості і є способом його реалізації. Тут має місце діалектичний зв'язок: моральна свідомість формує моральні норми, а моральні норми регулюють моральні відносини. У військово-нормативних актах юридично закріплені навіть прості норми моралі з дотримання ввічливості й такту

у відносинах між військовослужбовцями, віддання військової честі, звернення один до одного на «Ви» тощо [7, с. 78–83]. В умовах цивільного життя такі норми, як правило, виходять за межі правового регулювання. Взаємодія моральних та правових норм у сфері військової діяльності часто виступає як взаємний вплив на об'єктивно існуючі й періодично мінливі форми й засоби спільного регулювання відносин у військових колективах. Тут справа в особливостях військової служби, в її специфіці, яка, безумовно, повинна враховуватись у вирішенні проблеми відповідальності та покарання.

Специфіка морально-правового регулювання відносин у сфері військової діяльності полягає в тому, що значна частина норм моралі закріплена в статутах, які мають силу закону, інших законах і, як наслідок, вони мають правову основу. Невиконання окремих норм моралі для військовослужбовця є одночасно порушенням юридично закріпленої норми [8, с. 40–41]. Тут вимоги статутів, настанов та інструкцій щодо організації внутрішньої й караульної служби, експлуатації бойової техніки та використання озброєння спираються не тільки на юридичні, а й моральні основи. Це характеризує особливості всієї системи регулювання військових відносин, закріплення їх і підтримання військового правопорядку.

Тому, на нашу думку, важливим також є питання з'ясування морального змісту кожної правової норми, адже успішне застосування правових норм неможливе без їх етичного тлумачення, з'ясування моральних принципів, якими керувався законодавець, зараховуючи правила поведінки до правових. Так, без з'ясування моральних засад правового процесу неможливе застосування багатьох процесуальних норм. Ю. Наумкін слушно зазначав, що «важливе місце в цьому процесі займає система категорій етики, бо, по-перше, вони виступають як загальнолюдські цінності, їхня роль особливо актуальна для сфери боротьби зі злочинністю, де відбувається поляризація цілей, мотивів, вчинків, дій та ідеалів. По-друге, категорії етики (добро, зло, справедливість, совість тощо) є своєрідними нормами, зразками, еталонами поведінки людини в суспільстві, і саме ними встановлюється взаємодія моралі й права. По-третє, вони орієнтують людину на утвердження суспільного блага, тому що антисоціальна направленість діяльності особи є головною суттєвою ознакою будь-якого злочину» [6, с. 437–438].

За цим аспектом мораль виступає ціннісним критерієм права. Але з позицій аксіології мораль і право відрізняються способами пізнання цінності, усвідомлення її ролі та значення для військовослужбовця. Правове ставлення до цінності знаходить свій вияв через поняття «визнання цінності», тобто особливе ставлення до неї. Уважається, що право та мораль є проявом належного, але право вважається належним на рівні суспільства та суспільної поведінки, а мораль – на індивідуальному рівні, належачи до конкретної особи та свідомості. Тому моральні цінності вважаються цінностями вищими, більш універсальними. З іншого боку, мораль і право є загальними факторами виразу справедливості, свободи, рівності, гуманізму в поведінці людини. У порівнянні з правовими цінностями, моральні посідають вище місце в ціннісній ієрархії. Єдність права й моралі виражається у їхній взаємній домовленості. Це дає їм змогу виступати єдиною ціннісно-нормативною системою правової свідомості. Саме у своїй єдності правові та моральні цінності утворюють ідеал автономної правосвідомості й виступають правовим орієнтиром у процесі переоцінки соціальних цінностей [9].

Якщо говорити про взаємозв'язок моралі й права у військовій сфері, то у свідомості військовослужбовців можна спостерігати зіткнення моральних та правових цінностей. Особливо це спостерігається в умовах проведення АТО, безпосередньо під час ведення бойових дій. Іноді вони спільно регулюють ті чи інші цінності, які захищають. Мова може йти про такі цінності, як життя, незалежність, Батьківщина, безпека тощо. За таких умов правові та моральні норми збігаються, взаємоповнюють одна одну. Але іноді моральні ідеали не поєднуються з правовими цінностями в правосвідомості військовослужбовця, тому нерідко можна спостерігати їхню суперечність, результатом якої є деформації індивідуальної правосвідомості військовослужбовця, а їх наслідком – феномен соціального відхилення. Злочинність, пияцтво, наркоманія, жорстоке поводження з полоненими, самогубства, пограбування, дезертирство мають місце в реальній юридичній практиці в Збройних силах України. Армія – невід'ємна складова держави та суспільства, а військовослужбовці – українського народу. Тому всі позитивні й негативні тенденції поведінки та закономірності, які притаманні суспільству, повною мірою проявляються в поведінці військовослужбовців. Крім того, Збройні сили з чіткою регламентацією військової служби – це соціальний інститут зі своїми специфічними соціальними нормами (додаю до тих, що є в суспільстві). В армії поведінка військовослужбовців регламентована більш жорстко, на відміну від інших інститутів та осередків суспільства. Ступінь цієї регламентації різко зростає в умовах АТО, бойових дій. У зв'язку з цим військовослужбовці мають вищу ймовірність відхилення норм, оскільки ціннісно-нормативна система Збройних сил залишає їм менший ступінь свободи у виборі поведінки. Ще на початку ХХ ст. французький соціолог Е.Дюркейм дійшов висновку, що соціальні відхилення, зокрема й злочинність, – це такі явища, яких нікому і ніколи не вдалось і не вдасться позбутися повністю. Тобто, в будь-якому суспільстві були, є й будуть люди, котрі через внутрішні й зовнішні причини або через їхній взаємозв'язок, порушують і порушуватимуть соціальні норми, що побутують у соціумі, «відхиляються» від них. Для суспільства є важливим, щоб соціальні відхилення не набрали такої критичної маси, яка б поставила під загрозу його існування [10, с. 35–43].

Відтак, проблема правопорядку та військової дисципліни залишається актуальною для Збройних сил України. Ще актуальнішою вона стає для України й армії в умовах проведення АТО, війни, оскільки такий процес обов'язково супроводжується порушенням багатьох засад, зниженням ефективності традиційних соціальних інститутів, зміною ціннісних орієнтацій, мотивацій поведінки людей. Тому особливої актуальності набувають питання розробки й реалізації державної політики, яка забезпечує утвердження в країні режиму законності, правопорядку та морально-етичних пріоритетів у поведінці громадян, зокрема й військовослужбовців; ефективну діяльність правоохоронних органів у військах; удосконалення на морально-правових засадах системи відповідальності та покарань.

Висновки. Соціальне призначення чинного законодавства, на нашу думку, полягає в тому, щоб визначити морально виправдані, обґрунтовані підходи, методи й засоби для досягнення цілей правового процесу. Уведення будь-яких юридичних правил та принципів спрямовується на впорядкування суспільних відносин, зокрема й у військовій сфері, внесення чіткості та визначеності у взаємодію військовослужбовців, що не може

не стосуватися моралі, бо її недотримання суттєво позначається на морально-психологічному стані військового колективу. У цьому випадку в моральних категоріях оцінюється не саме правило, норма, а ставлення до їхнього дотримання. Таким чином, уся сфера дії військового права повинна бути й простором моральності. Порушення законності та військового правопорядку стосуються й дисфункції у сфері як моральної, так і правової свідомості та морально-правових відносин, що, в свою чергу, знизює повагу до права, викликає сумніви в об'єктивності, своєчасності відповідальності та покарань військовослужбовців, характеризується великими моральними втратами.

Література:

1. Duff R. A. Punishment, Communication, and Community. New York: Oxford University Press, 2001. 245 p.
2. Duff A. Legal punishment. The Stanford encyclopedia of philosophy/ed. E. N. Zalta. URL: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/legal-punishment>, 2008.
3. Husak D. "Broad" Culpability and the Retributivist Dream. Ohio State Journal of Criminal Law. 2012. Vol.9, №2. P.449–485.
4. Пікер П. Історія та істина / Пер. з фр.: В. Й. Шовкуна. Київ: Видавн. Дім «KM Academia». Університетське вид-во «Пульсари», 2001. 396 с.
5. Любичев С. Этические основы следственной тактики. Москва: Юрид. лит., 1980. 96 с.
6. Этика сотрудников правоохранительных органов: учеб. Москва: Издательство «Шит», 2005. 524 с.
7. Мандрагеля В. Моральне виховання та соціально-етичні аспекти управління і менеджменту в арміях Заходу: монографія. Київ: АЗСУ, 1997. 222 с.
8. Федоренко В. Військово-правове виховання військовослужбовців: система, організація, оцінка ефективності: монографія. Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2017. 260 с.
9. Фабрика И. Аксиологическая сущность правосознания личности: теоретический аспект: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Южно-Уральский государственный университет. Челябинск, 2007. 203 с.

10. Батмазов В. Основное направление укрепления воинской дисциплины и формирования здоровой атмосферы в воинских коллективах. Военная мысль. 2003. № 10. С. 35–43.

Федоренко В. В. Взаимосвязь морали и права в военной деятельности в контексте современных философско-правовых трактований ответственности и наказания

Аннотация. Статья посвящена анализу взаимосвязи морали и права в военной сфере с позиций философско-правового понимания современных трактований ответственности и наказания. Особое внимание сосредоточено на рассмотрении современных философско-правовых теорий ответственности и наказания, которые являются методологической основой исследования особенностей, сущности, содержания, взаимосвязи морали и права в военной деятельности.

Ключевые слова: мораль, право, взаимосвязь, ответственность, наказание, воинская деятельность, морально-правовое регулирование.

Fedorenko V. Relationship between law and morality in a military activity in the context of modern interpretation of responsibility and punishment

Summary. Article is devoted to the analysis of relationship between morality and law in a military sphere from positions of philosophical and legal understanding of modern interpretation of responsibility and punishment. Special attention are concentrated on modern philosophical and legal theories of responsibility and punishment which are methodological basis of features research of essence, content of the relationship between morality and law in military activity.

Key words: morality, law, relationship, responsibility, punishment, military activity, moral and legal regulation.